

$\frac{1}{1875} B 93$

૧૭૮૮

શારંગધરસંહિતા.

॥ પ્રસિદ્ધ યોગા મુનિભિઃ પ્રયુક્તા ॥

॥ શ્વિકિત્સ કૈર્યે બહુશોનુ ભૂતા ॥

॥ વિધીયતે શારંગધરેણ તેષાં ॥

॥ સુ સંગ્રહઃ સજ્જન રંજનાય. ॥

અર્થ—ચરકાદિ મુનીએ કથલ કર્યું અને વૈદોએ રોગ ઉપર વારંવાર ઔષધી અજમાવીને અનુભવ મેળવ્યો. એવી રીતે જે વિખ્યાત યોગનો સૂસંગ્રહ જન હિતાર્થ શારંગધર આદિ રૂપીએ સંસકૃત ભાષામાં ગ્રંથ પ્રસીદ્ધ કર્યો.

શારંગધર સંહિતા.

શારંગધર આર્ય રૂપીએ ત્રણ ખંડમાં રચેલો વૈદકનો ગ્રંથ

તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર

આવૃત્તી પહેલી વીલાગોમાં નકલ પાંચશો

અનાવનાર તથા વેચનાર

ઈશ્વરદાશ લાયખરીવાળા મુંબઈના કાલકાદેવીને રસ્તે રામવાડી પાસે
બુક વેચનાર.

Registered according to Act XXV of 1867 and Right of
Translation Reserved

મુંબઈ

આર્ય-મંડળ છાપખાનામાં જયરાંજી સચેધરે છાપી.

પ્રવેશક

શારંગ ધર સંહિતા નામે વૈદકનો ગ્રંથ મહાન શારંગ ધર રૂ-
પીએ અનુભવ મેળવીને સંસકૃત ભાષામાં શ્લોકોથી રચેલો છે, તેના ત્રણ
ખંડ કરેલા છે. પ્રથમ ખંડમાં રોગની ઉત્તપત્તિ અને તેના લક્ષણ ઇતિ-
યાદી છે. બીજા અને ત્રીજા ખંડમાં દરએક રોગ ઉપર ચુરાણ, ઉકાળા,
રસાયણ, પાક ઇતિયાદી ઔષધી ખતાવેલી છે. એ ગ્રંથ દુન્યામાં સર્વે
ગ્રહસ્થાને ઘણા ઉપીયોગી અને વખાણવા લાયક છે; તેનું મુખ્ય કારણ
એ છે જે અંગ્રેજ દાક્ટરોથી કેટલાક રોગીને ફાંસે દા થતો નથી, ત્યારે
તે રોગી આખરે કંટાલીને અનુભવી દશી વૈદને પકડે છે. કેટલાક દશી
વૈદ પાશે એવા રોગી આબ્યાથી વખાણાએલા આ ગ્રંથના આધારે તે
રોગી ઉપર ફતે પામે છે. એવી રીતે કેટલાક દાખલા ખનેલા છે.

દસ વરસની અગાઉ અંગ્રેજ વૈદકનો ફલાવો થવાથી દશી વૈદ
કને કેટલાએક ગ્રહસ્થા ધીકારતા હતા, તેમાંના કેટલાએકને ઘેર હાલ-
માં દશી વૈદકને પાછું માન મળવા લાગ્યું છે, એ મોહટી ખુશીની વાત
છે; કેમકે પ્રાચીન રૂપીઓએ હજારો બાબદ ઉપર વખાણાએલા કેટ-
લાક ગ્રંથો કરેલા છે, તેની કોઈ ગ્રંથકર્તા સોધ ન કર્તા હતા, અને આ
ગ્રંથકર્તા ઉપર જ્યારે ફરજ આવી પડી ત્યારે વૈદકના પુસ્તકો તપાસતા
પ્રાચીન ગ્રંથો જોઈને સંતોષ ઉપજાવે છે; કે આ ગ્રંથનો ગુજરાતી ભા-
ષામાં તરજુમો થાયતો સર્વે ગ્રંહસ્થાને ઉપીયોગી થઈ પડે.

દુન્યામાં દુઃખદાયક રોગથી છુટેલો કોઈજ ભાગ્યશાલી હશે કે તેની
ઉમરમાં રોગી ન થયો હોય, એટલુંજ નહીં પણ સર્વે ગ્રહસ્થાને ભલા-
મણ કરીએચ કે આ નામીયું વૈદકનું પુસ્તક પાતાના રેહઠાણમાં રાખી
પોતે, સ્ત્રીઓ, બાળકોએ વાંચવું જોઈએ, તેથી હરએક રોગ ઉત્તપન
થતોજ અટકાવી શકે. હરએક થતો રોગ પ્રથમ અટકી પડ્યો નહીંતો,
તે રોગ વધીને શરીરને ઇજા કરે છે.

પ્રવેશક.

માટે આ ગ્રંથ દરએક ચહુડતા અંકમાં પ્રસીધ થશે, તેના દર એક અંકની કીંમત બે આના રાખેલીછે તેનું કારણ એછે કે સસ્તી કીંમતના અંક હોયતો આ પુસ્તક ખરીદવાને સરવે ગ્રહસ્થાને બની આવે. એના સરવે અંકો જે ગ્રહસ્થાને લેવા હોય તેવાએ છપાતા અંકના બબેઆના અગાઉથી મોકલી આપવા તથા દશાવર ખાતેના જે ગ્રહસ્થાને આ અંક ખરીદવા હોયતો પોશ્ટેજનો દર અંકે એક આના વધારે મોકલવો.

આ ગ્રંથમાં આપધનું વજન કરવાને વજનોના અને આપત્રીના નામો સંસ્કૃત ભાષામાં છે માટે તેના ગુજરાતી નામો જેટલા મળી આવશે તેટલા લખાશે અગર જે નામો ગુજરાતીમાં નહી મળી આવે તે મરાઠી કે સંસ્કૃત બાણવા.

૬૦ લા ૦

શારંગધર સંહિતા.

અંક પહેલો.

॥ હેત્વાદિ રૂપાકૃતિ સાત્મ્ય જાતિ ॥

॥ ભેદૈઃ સમીક્ષ્યાતુર સર્વ રોગાન્ ॥

॥ ચિકિત્સિતં કર્ષણ વૃહણાચ્ચ ॥

॥ કુર્વીત વૈદ્યો વિધિવત્સયોગૈઃ ॥

અર્થ ૧ હેતુ, ૨ આદીરૂપ, ૩ આકૃતિ, ૪ સાત્મ્ય, ૫ જાતિ. એવી રીતે રોગીના સંપૂર્ણ રોગનો ભેદ જાણવા માટે વૈદ પુરતી રીતે શાસ્ત્રની મદત લેવી. ઉપજા પાંચ ઉપરાંત પ્રવૃત્ત વાયુ વધીને તેના ૬ કર્ષણ રૂપચિ ક્રિતસા, અને ૭ અતિ ક્ષીણ દોષોની બૃહણ રૂપની ચિકિતસા એ સાતે લક્ષણ તપાસવાં.

૧ હેતુ. એટલે ઇચ્છાથી જે રોગ થાયછે તેનું નામ હેતુ અથવા નિદાન કહેછે. ૨ જુ આદીરૂપ. એટલે રોગ થવાની અગાઉ બગાશા, શરીરને દુખાવો, અરુચિ ઇત્યાદિ લક્ષણ થાયછે, તેનું નામ આદીરૂપ અથવા પૂર્વરૂપ. ૩ આકૃતિ. એટલે રોગ ઉત્પન્ન થવાની અગાઉ તૃષા, મૂર્છા, ભ્રમ, દાહ, નિદ્રાનો નાશ ઇતિયાદીક લક્ષણ થાયતો તેનું નામ આકૃતિ અથવા રૂપ કહેછે. ૪ સાત્મ્ય. એટલે ઔષધ, અનવિહારનો ઉપયોગ કરવાથી રોગી ને સુખ પ્રાપ્ત થાય તેને સાત્મ્ય અથવા ઉપસ્ય કહેછે. ૫ જાતિ. જે કારણથી દુષીત વાયુ, દ્યન્યતમ દોષ દુષ્ટ થઈને ઉરધ્વોધર તિરયક એટલે દુષીટ વાયુ, કોઠામાં ઉપર દોડીને રોગની ઉત્તપત્તી થઈ તો, તે કારણથી દુષ્ટ દોષ અથવા દોડતો દુષ્ટવાયુ રોગની ઉત્તપત્તી કરનાર સાધારણ હોય તોપણ તેનું નામ આતુ પૂર્વિક માન, જાતિ, સંપ્રાપ્તિ કહેછે. ૬ કર્ષણરૂપ. શરીરમાં વાયુ નો દોષ વધવાથી, તે ઉપર ઔષધ કરીને હલકો કરવો તેને કર્ષણરૂપ કહેછે. ૭ અતિક્ષીણ દોષોથી બૃહણરૂપ. એટલે શરીર રોગથી અતીક્ષીણ થયો હોય તે અથવા શરીર ગેજાઈ ગયેલો.

॥ યદૌષ ધંતુ પ્રથમં યસ્ય યોગસ્ય કથ્યતે ॥

॥ તન્નામ્નૈ વસ યોગોહિ કથ્યતેઽત્ર વિનિશ્ચયઃ ॥

અર્થ પ્રયોગમાં એટલે હરયેક કુવાત, ચુરણ, ગોલીઓ કે, માંત્રામાં પ્રથમ ઓષડનું નામ જે લખેલું હોય તે પ્રથમ નામે તે ઓષડનો પ્રયોગ ઓ-લખાવશે. જેમકે કોહલા પાકમાં ઘણાક વગાણા આવેછે, તોપણ તેમાં પ્રથમ નામ કોહલાનું લખેલું હોયછે માટે કોહલા પાકને નામે ઓલખાવ તથા રાસનાદી કુવાતમાં કેટલીક વસ્તુ આવેછે તોપણ પ્રથમ રાસનાનું નામ હો-યછે માટે તેને રાસનાદી કુવાત કહેછે.

ઓષડ ખાવાનો નિયમ તથા તેનો વીચાર.

સર્વે માણસને એક સરખે વજનને ઓષડ અપાવું નથી, કેમકે સર્વે દેશની રૂત, શરીરના બાંધા એક સરખા નથી. માટે રૂત, હવા, વખત હર-યેક માણસની જથરાયગનીનું બળ, પ્રકૃતી, દોષ, દેશ, તેનો વીચાર કરીને હરયેક માણસને ઓષડ અપવું તથા હરએક ઓષડની મેળવણીમાં લખેલું હરએક ઓષડનો ગુણ બ્યાધીને વધારનાર હોયતો તે કાઢી નાખવું. અગર એકાદ ઓષડ રોગીના દુખને ઘટાડનાર હોયતો, તે વેદ પોતાની બુદ્ધીથી મેલવણીમાં તે ન લખેલું હોયતો તે વધારવું.

કલીંગ ભાષાથી ઓષડના નીયમ.

કલીયુગમાં એટલે હાલના વખતમાં માણસોની મંદગતી અને ઠીંગણા, તથા બળહીણ થયેલાછે તેથી હાલના વખતમાં માણસોની શક્તી પ્રમાણે હર-એક ઓષડનું વજન રાખવું.

ઓષડ વાપરવાનો વીચાર.

હરએક ઓષડમાં મેળવવાને હરએક કાસ્ટાદીક ઓષડ નવું વાપરવું મણુ વાવડીંગ, પીપર, ગોળ, ધાણા, મધ, ઘી, એ છ જથુસ ઓષડમાં મેળ-વવાં હોયતો જ્યુના વાપરવાં. તથા ગરોળ, કુડાની જાલ, અડલશો, કોહલુ, ચતાવરી, આસપ, કોરાટ, એટલે કાટારખા, વરીઆળી, ચાંદવેલ, એ નવ જ-થુસો લીલી વાપરવી પણ લીલી ન મળે તો શુકી પણ નવી વાપરવી. તેનું વજન લખ્યા પ્રમાણે લીલાં કે શુકાંનું એકસરખું લેવું. લીલી હોયતો તેનો

શુભ વધારે જાણવો. ઉપર લખેલી નવ અને છ વસતું ઉપરાત જે જાણસો ઓપડમાં મળવવી હોય, તે જાણસો સુધી મળે તો તે નવી લેવી.

હરએક કુવાત, ચુરણ, મોલી કે માંત્રા ખાવાને વખત લખેલો ન હોય તે ઓપડ પ્રાતસકાલે ખાવું. જે ઓપડનું અંગ કહેલું ન હોય તેના મુલી આ લેવા, જે ઓપડનું વજન જુદુ જુદુ કહેલું ન હોય તે સંભાગે લેવું. જે ઓપડ ખનાવવાનું વાશણ કહેલું ન હોય તે મટોડીના વાશણમાં ખનાવવું, અને રાખવું. હરએક ઓપડનું નામ જે વખત લખેલું હોય તે જેવડું વજન લેવું.

ચુરણમાં કે ધી, તેલમાં નાખવાને અંદન લખેલું હોય તો સર્ફેદ શુષ્ક વાપરવું. ઊકાલામાં કે લેપમાં અંદન લખેલું હોય તો લાલઅંદન રતાનજ લી વાપરવી; પણ લોહી ઉકાલાથી માથું દુખતું હોય તો, શુષ્કને પાણીમાં ધશીને માથે હળમત કરાવીને લેપ કરવો.

ચુરણ જે મહીના પછી ગુણ કરતું નથી, ગોલીઓ, પાક એક વરસે નીરવીર્ય થાયછે. જે ઓપડ તેજ અથવા ધીમાં ખનાવેલું હોય તે ચાર મહીને નીરવીર્ય થાયછે. સખ ધાતુની હરએક ભસ્મ; અથવા રસાયનની વસ્તુ શરસ ખનાવટની હોય તો, તે જેમ જુની તેમ વધારે ફાયદો કરે છે.

ઓપડ લાવવાનો પ્રકાર.

હરએક વન્સપત્તીઓના ઓપડ વીશે—વીઘાદ્રી પર્વત ઉપર શૂર્યના કીરણ વધારે તપેછે, તેથી તે જગ્યામાં થયેલી વન્સપત્તી (ઉપણ) ગર્ભ ખાશીયત ધરાવેછે. હિમાલય પર્વત ઉપર શૂર્યના કીરણ જુજ તપેછે અને તે જગ્યાએ સીતલતા હોયછે, માટે તે જગ્યાની વન્સપત્તી સીતળ ખાશીયતની થાયછે. તે પ્રમાણે હરએક જમીનનો ગુણ સીતળ કે ગર્ભ હોય તેમાં થયેલી વન્સપત્તીના ઓપડમાં તેવી ખાશીઅત થાયછે. આશો, કારતક મહીનામાં સર્વે વન્સપત્તી લીલી અને રસ ભરેલી હોયછે, માટે એ બેહુ મહીનામાં સર્વે વન્સપત્તીના ઓપડો લાવી મુકવાં; પણ ધાળ થનાર કે ઉલટી થનાર વન્સપત્તીના ઓપડો લાવવાં હોય તો, વૈશાખ કે જેઠ મહીનામાં લાવવાં. લીંમડો, આંબો ઇતિયાદીવૃક્ષના મૂળ મોહટાં થાયછે, તેના મળની અંતર છાલ લેવી. રીંગણી, ગોખર ઇતિયાદી વન્સપત્તીના મૂળ નાહાના હોયછે માટે તેના, મૂળ, ડાંખલી, પાંત્રા, ફલ મુદાં લેવાં પણ કેટલાક વૈદનું મત એવુંછે, કે તેના ફક્ત મુળોઆજ લેવાં. વડ, ભીંડી, જાંબુ, આંબો, પીપલા ઇતિયાદી મોટાં

દૃક્ષની અંતરજાલ લેવી. ખીચ્યો. ઝેર, આસાણા, મહવડા, આધળ, ઇતિ-
યાદીની અંતરજાલ મધિનો નાર લેવો. તમાલપત્ર, કુહવાર, નાગવેન, ઇતિયા-
દીના પાંત્રા લેવાં. હરડા, બેહડા, આમળા, સોપારી, ખોર ઇતિયાદીના ફડ
લેવા. ધાપટી, પગસ, કેથુડા, યુગાખ ઇતિયાદીના કુડ લેવા. હરએક ધુવર,
આકડાનું ફડ લેવું.

ઈતિશ્રી દામોરસુનુ શારંગધરેણ વિરચિતાયાં

સૂત્રસ્થાને પ્રથમ સ્વંડે પરિભાષાઽધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

અધ્યાય બીજો.

ઓષડ ખાવાનો વખત.

ઓષડ ખાવાના પાંચ વખત છે. તેમાં ૧ પ્રથમ શૂર્ય ઉદય થતી વ-
ખતે ઓષડ ખાવું તે. ૨ દીવસે ભોજન કરવાની એક કલાક અગા-
ઉ ખાવું તે બીજો વખત. ૩ દીવસના ભોજન કીધા પછી ચાર કલાકે
ખાવું તે ત્રીજો વખત. ૪ સાંજના ભોજનની અગાઉ ખાવું તે ચોથો વ-
ખત. ૫ રાતરે સુતાની અગાઉ ખાવું તે પાંચમો વખત. ૬ હરએક
ઓષડનો અંગરસ કાઢેલો કે ચુરણ, ચાટણ, ઉકાલો, હીમ, હેતર, હોય તે
રોગીએ પ્રાતસકાળે ખાવું; કે પીવું. તે વીથે વધારે ખુલાસો.

પ્રથમ વખત.

પીત્ત, કફનો રોગ થયાથી પીત્તવાલાને રેચ અને કફવાલાને ઉલટીનું
ઓષડ પ્રાતસકાળે આપવું. વાતાદી દોષ એટલે વાધુનો કોપ થનાર મન-
બુદ્ધ માણસને (પત્તલી કરણ) એટલે તેને નખજો કરવાને મધપાણી ઇતિયા-
દી સનેહના ઓષડ પ્રાતસકાળે આપીને નખજો કરવો.

બીજો વખત.

(ચુરણ) સંખંધો વાધુ (કુધ) ખંધાયેલો હોયતો તે રોગીને દીવસના
ભોજનની અગાઉ ઓષડ આપવું; અગર અરુચી થઈ હોયતો નાના પ્રકા-
રના અન્નો તથા નાના પ્રકારે રસી કરનાર સ્વાદીસ્ટ ચટણી કે ચુરખાની

સાથે ઓપડ આવું. નાભી સંબંધી વાયું (કુંવ) યર્ષ ભુખ મેશી ગર્હ હોયતો તેને ભુખ શરી લાગે તેવું ઓપડ ભોજનની સંગાથે આવું. આખાં શરીરે વાયું વ્યાપીને (બ્યાન વાયું) નો કોપ થયો હોયતો તેને ભોજન કીના પછી ઓપડ આવું. ઉચકી, હેડકી ઇતિયાદી (આક્ષેપ વાયું કે કંપ વાયું) નો કોપ થયો હોયતો ભોજનની અગાઉ અને પાછલ ઓપડ આવું.

તરીનો વખત.

કંઠ એટલે ગળા સંબંધી (ઉદાન વાયું) નો કોપ યર્ધને શબ્દ ભંગાદીક રોગ થયો હોયતો, સાજના ભોજન કરતી વખતે પ્રથમ ધાના દીક ઝોરાકનો કોલીઓ આવો પછી એક કોલીઓ ધૂતા દીક ઓપડનો આવો, એવી રીતે ભોજન સાથે ઓપડ આવું, પણ ને (પહનું) પાણી સાથે ઓપડ મેળવીને કરેલું પહનું કે સરખત અથવા દુધમાં ઓપડ મેળવેલું હોયતો ચાર કોલીયા ધાના દીકનો ઝોરાક આધા પછી એક ચમચો ઉપર લખેલા પહનું કે સરખત, અથવા દુધમાં મેળવેલા ઓપડનો પીવો, એવી રીતે ઝોરાકની વચમાં ઓપડ પેટમાં જાય તેવી રીતે આવું કે પીવું. રદ્ય કે છાતીમાં (પ્રાણુ વાયું) નો કોપ થયો હોયતો ઘણું કરીને સાજના ભોજન કર્યા પછી એક કલાકે ઓપડ આવું.

ચોઠો વખત.

તૃષા, ઉલટી, હેડકી, શ્વાસ, વીષદોષ એટલા રોગવાલાએ વારંમવાર ઓપડ આવું. તેજ પ્રમાણે વારંમવાર અનાદીક કે ધીના ઝોરાક સાથે પણ ઓપડ આવું.

પાંચમો વખત.

(કરણ) રોગ એટલે કાનનો રોગ, આંખનો રોગ, મૂખ રોગ, નાકનો રોગ, ઇતિયાદીક (ઉધર્વ) એટલે ઉપલા રોગ વીણે અગર (પ્રવૃધ)

વાતાદી દોષ એટલે સરખ વ્યાપક વાયુના દોષે (અતીક્ષણ) દોષથી એટલે અતી રોગ વધીને નબળો, તવાઈ ગયેલા માણસને ખોરાક પાચન થવાનું ઓપડ રાત્રે સુતી વખતે ધાન્ય રહીત ખવાડવું.

औषधादिकांचे ठायीं रसादिक पांच अवस्था आहेत तयां द्रव्ये रसे गुणे वीर्य पिपाकः शक्ति रेश सं वेदन क्रमा देताः पंचा वस्थाः प्रकीर्तिताः.

અર્થ—ઓપડમાં જુદી જુદી રીતે રસાદિક અવસ્થા પાંચ હોયછે. તેના ૨૧૩૫ અને ઉત્તપતી.

રસજુ' રવરૂપ.

(મધુર) એટલે ગોળ, ધી, સાકર, ખાંડ. (આમળ) એટલે આંમલી, કોકમ, ખીન્ગોર, લીંબુ, ફળ હરયેક. (ક્ષાર) એટલે હરયેક નીમખ, સીંધાલુણુ ઇતિયાદી. (તીખટ) એટલે પીપર, મરચા, મરી. (કડું) એટલે કડવો લીંમડો ઇતિયાદી. (તુરટ) એટલે હીમજ ઇતિયાદી.

રસની ઉત્તપતી.

પૃથવી અને પાણીથી (મધુર) રસ થાયછે. પૃથવી અને અગ્ની એટલે શૂર્યના તાપથી (આમળ) રસ થાયછે. પાણી અને અગ્નીથી (ક્ષાર) રસ થાયછે. આકાશ અને વાયુથી (તીખટ) રસ થાયછે. વાયુ અને અગ્નીથી (કડું) રસ થાયછે. પૃથવી અને વાયુથી (તુરટ) રસ થાયછે. એવી રીતે એક જીભની મદતથી પાંચ અવસ્થાના એક એક જુદો રસ ઉત્તપન થાયછે.

ગુણજુ' રવરૂપ.

પૃથવીના જડ ગુણ, પાણીના સ્નિગ્ધ ગુણ, અગ્નિના તીક્ષણ ગુણ,

વાયુનો રક્ત ગુણ, આકાશનો હલકો ગુણ, એ પ્રમાણે જુદા જુદા પાંચે વસ્તુમાંછે. તે સાથે ખીજા ગુણ (સાંદ્ર) (મૃદ) (સ્લક્ષ્ણ) ઇતિયાદી ગુણો હોયછે.

વીરયનું સ્વરૂપ.

વિર્ય પ્રાયશઃ એટલે શરીરમાંથી ધાત નીકલીને પાણીને આસરે રહેછે, તેમાં એક (શીતોષ્ણ) અને ખીજી (ઉષ્ણ) એવી રીતે શીતલ, ગર્મ એ પ્રકારની થઇને ત્રણ ઢેકાણે ધાત અગત્યાત મક અને સોમાતક રહેછે ; પણ શીતોષ્ણ વીર્યને ઢેકાણે ખીજી તરેહની ધાત (સ્નિગ્ધ, રક્ત) વિશદ પિચ્છલ, મૃદુ, તીક્ષ્ણ, ઇતિયાદી ધાત નીકલી ને રહેછે.

વીપાકનું સ્વરૂપ.

ખોરાક ખાધા પછી તેનો રસ થાયછે તે.

મીસટાત ; રસ ખાંત, શાકર, ગોળ અને ક્ષાર નીમખ ઇત્યાદી નો ખોરાક ખાધાથી રસનો મધુર પાક થાયછે, (આમળ રસ) ખટાસની જાણસનો આમળ પાક થાયછે, તુરી અને તીખાસની, કડવી જાણસનો ખોરાક ખાધાથી તેનો તીક્ષ્ણ પાક થાયછે, એ ત્રણે પાકથી જુદાં જુદાં સ્વરૂપ થાયછે, તેમાં મધુર પાકમાંથી કફ થાયછે. આમળ પાકમાંથી પીત્ત થાયછે. તીક્ષ્ણ પાકમાંથી વાયુ થાયછે. એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના પાકે કરીને ત્રણ પ્રકારનો કફાદીક દોષ ઉત્તપન્ન થાયછે.

પરભાવનું સ્વરૂપ.

આપડની ખાસીયત અને ગુણ.

આમળા ; રસ, ગુણ, વીર્ય વીપાકાદી ગુણે કરીને સમાન હોયછે, અથવા હલકા વજને છતાં, તેના ગુણે કરીને વાતાદી ત્રણ દોષોનો નાશ કરેછે, તથા (લઘુચર્ય રસાદીભી) ગ્રંથમાં સંલોકછે તેનો અર્થ—આમળા

હલકા અને કુદ્ર પનસાદીરમે કરીને તેની ખાસીઆત એક સરખી હોવા છતાં પોતાના ગુણે કરી કફ, પીત્ત વાયુના ત્રણે રોગને બેથાડી નાખે. એકાદુ ઓષડ એવું હોયછે કે પોતાના ગુણે કરીને અચાટ, અનેક રોગને બેથાડી નાખે. તેનો દાખલો હરએક માણસ તાવ કે તપત આવતી હોય તેના માથાના બાલ સાથે સદેવી નામે વન્સપત્તીના મુલીઆં ફક્ત બાંધવાથી જ્વર, તાવ કે તપત આવતી હોયતો દુર થાય, એવી ખાસીઆત તે વન્સપત્તીમાંછે.

રસાદીકનો સવાદ અને ગુણ.

ઓષડના આંગરસનો ગુણ અને તેમાં વીર્ય છે તે વીરો.

ઓષડના કોડે રસ, કોડે ગુણ, કોડે વીર્ય, કોડે વીપાક અને શક્તી એ સર્વે ઓષડને આસરે કરીને રહેલી હોયછે, તે પોતાના ગુણે કરેછે તે જણાવું છઈ. રસાદીકનો દાખલો ગુળવેળકે ગરોળનો આંગ રસ સવાદે કડવો ઉપલુ ગુણ છતાં પીત્તને સમાવેછે કેમકે કડવાસ અને ઉપલુ હોવાથી; પણ તે તીક્ષણ અને સનીધ ગુણ ધરાવેછે તેથી કફની વૃધ્ધી કરેછે. વીર્યનો દાખલો વેલ મૂળ, એરંડ મૂળ, ટેટૂ મૂળ, શીવણ મૂળ, પાડળ મૂળ એ પાંચ મૂળને બૃહતપંચ મૂળ કહેછે તેનો સવાદ તુરો, કડવો છતાં વાયુને સમાવેછે, કારણ તેમાં ઉપલુ વીર્યછે તેથી વીપાકનો દાખલો સુંઠ તીક્ષણ છતાં વાયુનો સમન કરેછે, મધુર પાકછે તેથી શક્તીનો પ્રભાવ કરેછે. તે વીર્ય ઉપલો દાખલો રસ, ગુણ, વીર્ય, વીપાક સરીરનાં બાંધાથી ને થતું નથી તે ઓષડના બળે કરીને થાયછે. તેનો દાખલો એરસાલ ને કુબ્ધ રોગ કફ, ખાશી, દમનો નાશ કરેછે કારણ તેમાં વીલક્ષણ શક્તીછે તેથી એ પ્રમાણે ઓષડનો પ્રભાવ વગર ધારવે થાયછે.

વાતાદી દોષની વરદ્ધી, કોષ અને ઉપશમ થવાને રૂપ.

શૂર્યની ચાલ પ્રમાણે દર વરસની બાર સંક્રાંતી આવેછે તેની ૬

રતુમાં રોગની વૃદ્ધી, પ્રકોપ, ઉપસમનો સંભવ થાયછે, એટલે દર મહીને ને સંક્રાંતી આવેછે તેવા બે મહીને એક રતુ ગણાયછે.

મેષથી વ્રસ્ભ સંક્રાંતી સુધી ગ્રીષ્મ રતુ રહેછે. મીથુનથી કરક સંક્રાંતી સુધી પ્રાવૃટ રતુ રહેછે. સિંહથી કન્યા સંક્રાંતી સુધી વર્ષા રતુ રહેછે. તોલાથી વૃશ્ચીક સંક્રાંતી સુધી સદં રતુ રહેછે. ધનથી મકર સંક્રાંતી સુધી હેમત રતુ રહેછે. કુંભથી મીન સંક્રાંતી સુધી વસંત રતુ રહેછે.

રતુના ભેદથી વાતાદી દોષનો સંચય, કોપ, શમન.

ગ્રીષ્મ રતુમાં વાયુનો (શંચય) બંધાણ થયેલાનું શમન થઇ, પ્રાવૃટ રતુમાં (પ્રકોપ) ઉછાલો થાયછે. વર્ષા રતુમાં પીત્તનું શમન થઇ, સદં રતુમાં પ્રકોપ થાયછે. હેમત રતુમાં કફનું શમન થઇ, વસંત રતુમાં પ્રકોપ થાય છે. સદં રતુમાં પોતાની મેજે વાયુ સાંત થાયછે. પીત્ત વસંત રતુમાં પોતાની મેજે સાંત થાયછે. તેમજ કફ પ્રાવૃટ રતુમાં પોતાની મેજે સાંત થાયછે.

ભોજન, દીકથી રોગનો સંચય, કોપ, શમન.

(વાતાદી દોષ) વાયુના દોષને મળતા ગુણનો (ખોરાક અને સમાન રતુ) એટલે ને પદાર્થનો ખોરાક, વીહાર, અને ભોજનના શિવનથી વાયુના દોષનું (સંચય, પ્રકોપ,^૧ ઉપશમ) થાયછે; તથા વાયુના દોષને હટાવનાર (વિપરીત) એટલે વીહાર, ગુરુસ્થિતિ ગંધાદીક પદાર્થનું શિવન કરવાથી અકાલની વખતે વાયુનાં દોષનો નાશ થાયછે.

૧. (લઘુ રક્ષ) મગ ઇતિયાદીક શીત પદાર્થ વાયુ ગુણને (સમાન) વધારો કરનાર જાણવા; તથા વીઠાહી, તીક્ષ્ણ, આમળ, આમલી, મરચા, કર્કશ, તેજ ઇતિયાદી પદાર્થ પીત્ત ગુણને (સમાન) જાણવા. મધુર, સ્નિગ્ધ

એટલે દુધ, દહી, ધી, શાકર, ગોળ ઇતિયાદીક પદારથ કદ ગુણને (સમાન) જાણવા.

વાયુનો કેપ અથવા રામન.

(લગુ યાહાર) એટલે જે પદારથ આધાથી જલદી પાચન થઇ જાય છે તે મગ, ચોખ્ખા, ઇતિયાદી જાણવા. (રક્ષયાહાર) એટલે અણાદીક, વટાણા, વાળ, ઇતિયાદીક કઠોલ, શોપારી જાણવી. (મીતયાહાર) એટલે જાયુકનો - જોરાકથી દર વખતે થોડો જોરાક ખાવો તે. એવી રીતના અભ્યાસથી અથવા (શીતલકાળ) સરંદ વખતમાં અતી સરદી કરનાર પદારથ આધાથી, શરીરે ઘણી મેહનત કરવાથી, દરરોજ સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી, અતીશે કામાતુર રહેવાથી, ધન દોલતકે, બાઈખંધોના વીયોગ થવાથી, સંસારના માહા દુઃખથી, જયથી, અતીશે ચીંતાથી, રાત્રે જાગરણ કરવાથી, શસ્ત્ર કે હથિયારથી ધાયેલ થવાથી, પાંણીમાં ઘણું તરવાથી, આધેલા જોરાકનું પાચન બરાબર નહી થવાથી, વ્રાતુનો ક્ષય થવાથી, ઇતિયાદીક કારણથી વાયુનો પ્રકોપ થાયછે. આગર એટલા કારણથી જે (પ્રત્યનીક) એટલે વીરંધ, ઉષણ, સિંગધા દીક પદારથના સેવને કરી વાયુનું શાંત થાયછે.

૧. વાયુને બંધાયલા (સંચયની) વખતે સમાન ગુણનો વીહારાદીક પદારથનું સેવન કરવાથી વાયુનો વધારો થાયછે, અથવા પ્રકોપને વખતે એવા પદારથનું સેવન કરવાથી પ્રકોપ થાયછે, પણ ઉપસમનની વખતે એવા પદારથનું સેવન કરવાથી શમ થાયછે. ૨ ગુર, સિંગધ, ઉષણ ઇતિયાદીક પદારથ વાયુ ગુણને (વીપરીત) જાણવા, હટાવનાર ; અથવા વીઘાહી, શીત, મધુર, ઇતિયાદી પદારથ પીત ગુણને વીપરીત જાણવા; અને કડવા, ઉષણ, રક્ષ, ઇતિયાદીક પદારથ કદ ગુણને વીપરીત જાણવા.

પીત્તનો કોપ અથવા શમન.

“વીઘાહી” અગ્ની ઉત્તપન કરનાર શાંખા, રાઈ, શરસી ઇતિયાદી, “તીક્ષ્ણુ,” મરી, મરચા, પીપર, ઇતિયાદી. “આમળ” ખટાસ ઇતિયાદી, “ઉષ્ણુ” ગરમ પદાર્થોના સેવનથી અથવા અગ્નીનો શુક્ર અતીશી ભાગવાથી, તડકામાં બેસવાથી કે ફરવાથી, તડકાં સાસુ નોવાથી અથવા બપોર પછી ભુખ તરસ મારવાથી, અથવા રાત્રે ઓરાક ખાધા પછી તેનું પાચન પાછલી રાત્રે થતામાં અટકાવ થવાથી, ઇતિયાદી કારણથી પીત્તનો પ્રકોપ થાયછે; અગર એ કારણ માટે જે પીત્તને વીરોધી (મધુર) ગોળ કે શાકરા દીક પદાર્થનું સેવન હમેશ્વા ઓરાક સાથે કરવું હોયતો પીત્તને સમાવે.

કફનો કોપ અને શમ.

મધુર^૧, સ્નિગ્ધ^૨, શીત^૩, અથવા જડ^૪ પદાર્થોના સેવન કરીને અથવા દીવસે નીંદ્રા ક્રીધાથી, અથવા જઠરાગ્ની મંદ થયેલી હોય તે ઉપર ભોજન કરવાથી, અથવા પ્રાત્તસકાલે ભોજન કરવાથી, તથા શરીરે મહેનત વધારે કર્યાથી, વગરકામે બેસી રહેવાથી, ઇતિયાદી કારણથી કફનો પ્રકોપ થાયછે; પણ એવાં કારણથી જે વિરૂધ્ધ, ઊષ્ણ, રક્ષાદીક પદાર્થને હમેશા ઓરાક કે ઓષડમાં સેવન કરવું હોયતો કફનું સમન થાયછે.

૧ ગોળ, શાકર ઇતિયાદી મધુર પદાર્થ જાણવી. ૨ ધી, મધ ઇતિયાદી સ્નિગ્ધ પદાર્થ જાણવી. ૩ કેળના રોપા અને તેના કેળા તથા ફલ એવા ઇતિયાદી શીત પદાર્થ જાણવા. ૪ બિંશનું દુધ ઇતિયાદી જડ પદાર્થ જાણવા.

इति श्री दामोदर सुनु शार्ङ्गधरेण विरचित्तायां संहितायां सूत्रस्थाने
प्रथमखंडे भेषज्यारव्यानकं नाम द्वितियोध्यायः २

—00—

અધ્યાય ઝીઝો.

અથનાડી પરીક્ષા.

નાડી પરીક્ષા.

જીવની^૧ સાક્ષીણી એવી ધમણી એટલે હાથ પગના પોહ્યાના મૂળને ડોકાણે નાડી ચાલેછે તેની ગતીથી શરીરનું શુષ્ક દુઃખ પંડીતે જાણવું.^૨

૧ પ્રાણ વાયુનો સાક્ષિ ભૂત. ૨ નાડી પરિક્ષા કેઈ વખતે કરવી, અને કેઈ વખતે ન કરવી એ વખત સમજવો.

૧ જીજો અને સરપની રીતે વાકી ચુકી ચાલેછે. ૨ કુર્લીંગ, એટલે કાબર, ગોર, કાગડા, દેડકા, ચણાની ચાલ કુદકા મારવાની હોયછે, તે પ્રમાણે જાણવી. ૩ હંસ પક્ષી, ખજુતરની ચાલ હળવે, એક સરખી હોયછે.

વાયુ, પીત, કફનો કેપ થયાથી નાડીની ગતી.

વાયુનો પ્રકોપનાડી જીજો^૧ અને સર્પની ચાલ પ્રમાણે ચાલેછે. પીતનો પ્રકોપ થયાથી નાડી કુર્લીંગ,^૨ કાગડા અને દેડકાની ચાલ પ્રમાણે જાણવી, કફનો પ્રકોપ થયો હોયતો નાડી હંસ^૩ અથવા ખજુતરની ચાલ પ્રમાણે જાણવી.

સન્નીપાત, બે દોશનો કેપ થવાથી નાડીની ગતી.

સન્નીપાત થયાથી નાડી, તીત્તર પક્ષી, લાવા પક્ષી, ગરૂડ પક્ષીની ચાલ પ્રમાણે ઝરઝર ચાલેછે, અને બે રોગનો સન્નીપાત હોયતો, એક વખત નાડી હલવે હલવે ચાલીને એકદમ ઝરઝર ચાલેછે.

નાડીનું અ સાધ્ય લખશણ.

જે માણસની નાડી પોતાના, સ્વસ્થાનથી ખસેલી હોય, અને રહી રહીને ચાલે છે, એવી રીતે નાડીની ગત્તી થયાથી, અથવા બેહુ રોગવાળા માણસને પ્રાણ નાશ કરનાર જાણવી. અગર જે માણસની નાડી ઘણી ક્ષીણ થઈ હોય, અથવા ઘણી શીતલ થઈ હોયતો તેવી નાડી નીસર્યે કરીને પ્રાણનો નાશ કરનાર જાણવી.

તાવ કે જ્વરાદીક ઈતીયાદીકની નાડી.

હરયેક માણસને સામાન્ય જ્વર એટલે હલકા તાવનો કોપ થયાથી તેની નાડી ગરમ થઈ ઝડપથી ચાલે છે, તથા કામાતુર સ્ત્રી કે પુરુષ થયા પછી તેને સંગ કોઈનો ન થવાથી તથા ક્રોધ કે ગુસ્સો આવ્યાથી નાડી ઝડપથી ગરમ થઈને ચાલે છે; પણ હરયેક માણસને ફક્ત કે ચીંતા, ભય ઉપજ્યાથી અગર હરયેકના શરીરમાં ચીંતા કે ભય દાખલ થવાથી નાડી ક્ષીણ થાય છે. જે માણસની મંદા અગ્નિ હોય તથા જેની ધાતુ ક્ષીણ થઈ હોય, તેની નાડી ઘણી મંદ ચાલે છે. જે માણસને લોહી ઉકાલો કે લોહી તપીને તેનો કોપ થયો હોય, તેની નાડી ચાલુ રહીને થોડી કે ઘણી ગરમ હોવા છતાં પથર સરખી જડ થાય છે તથા ગરબવાન સ્ત્રીની નાડી જડ વજનદાર ભારે ચાલે છે.

સુખી માણસની નાડી.

જે માણસની જઠરા અગ્નિ પ્રદીપ્ત એટલે ભુખ શારી લાગે, ખોરાક હજમ જલદી થાય તેની નાડી (હલકી) એટલે રૂના જેવી નર્મ અગર જલદી પણ ચાલે છે, સંતોષી માણસની નાડી સ્થીર છતાં બળવંત હોય છે, અને જે માણસ ભુખે વ્યાકુળ થયાથી તેની નાડી ચંચળ હોય છે, તથા ભોજન કરીને એટલે ખોરાક ખાઈને તૃપ્ત થયેલા માણસની નાડી સ્થીર હોય છે.

હૃદયેકની નાડી જોવાની રીત.

હૃદયેક માણસની નાડી વૈદ જોવી હોયતો રોગીને ઝાડે, પીસાળની હાજતે જઈ આવ્યા પછી તેને સ્વસ્થપણે બેસાડી તેના હાથ પગ સ્થીર રખાવીને પ્રરૂપનો જમણો અને સ્ત્રીનો ડાહ્યા હાથના આગળા એક હાથમાં વૈદ પકડીને ખીજા હાથે તેના પોહ્યાની નાડી સ્થીરપણે જોવી.

આમ વાયુંનો કોપ હોયતો નાડી ઘણી ભારી થાયછે. ગરભવંતી સ્ત્રીની નાડી ગંભીર અને પુષ્ટ તથા હલકી ચાલેછે. પાણીની તૃપાથી અથવા નીદ્રામાં કે આલસમાં, પડેલા, સૂખી સંતોષી, નીદ્રામાંથી તરતનો ઉઠેલો, કોઈ કારણથી વીચારમાં પડેલો ઈતિયાદી માણસની નાડી સ્થીર ચાલેછે. મળ મૂત્રેથી કે ઝાડા પીસાળની હાજત થયેલા માણસની નાડી તાવ કે જ્વર આવેલા પ્રમાણે ચાલેછે. લોભી કે મદ ઉત્પન્ન થયેલાની નાડી ક્રીંચીત અંચળ ચાલેછે. ચોરી કરનાર માણસની નાડી સ્તીવર, અંચળ, ઝડપથી અને નરમતા ભરેલી ચાલેછે. ઉદ્યોગી તથા મારગે ચાલીને થાક પામેલા માણસની નાડી ગર્ભ થઈ અંચળ ચાલેછે. ભૂત નાડી, (કનીઈકા) છેલ્લી આંગળીની નાડી ચાલતી હોયતો ભૂત ઉપદ્રવનો વાયું જાણવો, ભૂત પીશાચની ખીલકથી ચમકેલો હોય તે. (અનામીકા) છેલ્લી આંગળીની પડોશની ખીજીની નાડી ચાલતી હોયતો કુળદેવનો ક્ષોભ જાણવો. (ધમણી) અગ્રુકાના પડોશની આંગળીની નાડી ચાલતી હોયતો જળદેવનો ઉપદ્રવ જાણવો. (મધ્યમે) વચલી આંગળીની નાડી ચાલતી હોયતો દેહ રોગ જાણવો. અજીરણની નાડી કાગડા, હંસની આલ પ્રમાણે અને આકાશમાં વાદલાં ચાલેછે તેવી તથા નીદ્રામાં પડેલા માણસના જેવી અથવા કફનો કોપ થયેલા માણસની નાડ જેવી જાણવી. (અશાઘ્ય રત્નીપાત) સખત રત્નીપાત થયેલાની નાડી વારંચવાર ક્ષણમાં તુટી તુટી ને ઝર ઝર તથા લાકડા પ્રમાણે સખત અને સ્થીર તથા વાકી ચુકી, હળવે હળવે ને વરી ઝર ઝર, ઠેકાણે

પડીને, ગરમ ઉણુ હોય, મોહરા વેગે ચાલીને તાવ સાથે વ્યાપત થઈને, તીવર, પીંગળા, લાવા પક્ષીની ચાલ પ્રમાણે, તથા અટકી અટકી ચાલી ને, સ્વસ્થાન છોડીને, ભરમતામાં પડે, સ્વસ્થાને પાછી આવે, એવી નાડી સખત સ્તીપાતવાલા માણસની ચાલેછે. જેની નાડી રહી રહીને ચાલેછે અને અત્તીસે સીત, અને થંડી થઈ હોય, એકાએક ડોહણી સુધી નાડી ગએલી હોય તે નાડી માણસના અંતની જાણવી. તેમજ (તરજની) અંગુ- ઠાના પડોસની આંગળીની નાડી ચાલવાથી તે પણ માણસના અંતની નાડી જાણવી. જેની નાડી સ્વસ્થાને ભરમ હોવા છતાં અક પ્રમાણે ફરેછે તથા ભયની નાડી પ્રમાણે ક્ષણમાં અત્તી સુક્ષ્મ ચાલેછે તે અ શાંત્ય જાણવી. જેની બપોર પછી તાવ જ્વર યુક્ત અને અગ્ની જેવી ગર્મ એવી નાડી ચાલુ થઈ અથવા નાડીની ચાલ જલદી અતી જલદ ચાલતી થઈ તે તે રોગી એક દીવસ પછી મરણ પામે. અગર જેની નાડી ધોલકે દમરના આવાળે ચાલતી હોયતો એકે દીવસે મરણ પામે, અથવા જેની નાડીએ સ્વસ્થાન છોડ્યું તે ત્રણ દીવસે મરણ પામે. જે નાડી ગર્મ અને શરીર દુરબળ થઈને થંડુ અથવા ઘણે તાવ, શરીર ક્ષીણ, નાડીની ગતી મંદ ધનિયાદી હોયતો તે રોગી એ દીવસે મરણ પામે. ક્ષય રોગ અથવા રાજ ક્ષય રોગ થયા પછી તેની નાડી જલદ અને ગર્મ ચાલેછે અને તેનું મરણ ખોલ ખોલતા હુશીયારીમાં એકાએક થાયછે.

મુત્રની પરીખશા.

પ્રાતસકાળે રોગીએ ઉઠીને મૂત્રની પેહલી અને છેલ્લી ધાર જવા દેવી અને વચલી ધાર કાચના ગલાશમાં ભરવી, તે સ્થીર થયા પછી તેમાં તલનાં તેલનું ટીપું ધાસની સલીએ નાખ્યું, તે ટીપુ પડતાજ નીચે જઈને ઉપર આવ્યું અને તેમાં વીંધ દેખાય તથા મૂત્ર કાળૂ કે તાલુસ રંગનું થયું હોય અગર મૂત્રમાં તેલનું ટીપુ પડતાજ મલી ગયું તો તે

રોગ અ સાધ્ય રોગ સખ્ત જાણવો. તેમજ ટીપુ પડતા તેમાં પસરયું તે તેપણુ અ સાધ્ય જાણવું. ટીપુ પડતા તેમજ રહયું તે કષ્ટ સાધ્ય, તજે જઈને બેઠું તે રોગી મરણુ પામે. (વાતા વિક્રય) વાયુનો રોગ હોયતો ટીપુ નાખતાજ પસરે તે અને મૂત્ર રક્ત વરણુ તથા શ્વીતજ નેવું થાયછે. (પીત્ત વિક્રય) પીત્તનો રોગ હોયતો તેલમાં પરપોટા થાયછે; અને મૂત્રનો પીળો રંગ અને ગર્મ હોયછે. (કફ વિક્રય) કફ રોગ હોયતો મૂત્ર રિત-ગંધ, પાતળું, શ્વેદ રંગનું, ખરફના રંગ નેવું દેખાયછે. સન્નિપાત રોગ વાલાનું મૂત્ર કાળું, લાલ, અને પીલું ત્રણે રંગમાં મળેલુ હોયછે. વાયુ ને પીત્ત બે રોગવાલાનું મૂત્ર ધૂમ્ર વરણુ થાયછે. વાયુ અને કફ વાલાનું મૂત્ર શીણુ યુક્ત હોયછે. ધાતુ અને ઇંદ્રીના રોગવાલાનું મૂત્ર તેલ નેવું હોયછે. વાયું, કફ, પીત્ત ત્રણે મળેલા રોગનું મૂત્ર કાળું, પીળું, લાલ, શીણુ યુક્ત, પરપોટા યુક્ત, સોના રંગ નેવું દેખાયછે. જે મૂત્ર રવાદાર ધી નેવું થયું હોયતો તે રોગીને જલનંદર થયેલું જાણવું.

તેલના ટીપાનો આકાર.

હરયેક રોગીના મૂત્રમાં તેલનું ટીપુ નાખ્યા પછી તેનો તરત આ-કાર અમર, પદમ, શંખ, પરણ, ફળ, પુષ્પ, મણકા; સીંહ, કુતો, હાથી, પોપટ, જનાવર; મણ્ડુષ; શસ્ત્ર; સરપ, વાંડરો, ખીલાકુ, કુકર, ઇતિયાદીનો આકાર તેલ પસરીને નાખેલા ટીપામાં દેખાય તો તે રોગીનું દુઃખ અ સાધ્ય જાણવું. મૂત્રમાં તેલનું ટીપુ નાખતા પ્રથમ પૂર્વે, પરિચય કે ઉત્તર દીશ્યા તરફ ટીપુ આકૃતીમાં વધવા લાગ્યાથી રોગી શરો થાય, પણ ટીપુ દક્ષીણ તરફ આકૃતીમાં વધવા લાગ્યાથી રોગી મરણુ પામે. અગ્ની, નૈરત, વાયુ, ઇશાન કોણે જે ટીપુ વધ્યુતો રોગ અસાધ્ય જાણવો.

મળ પરીખશા.

વાયુનો કોષ થયાથી મળ એટલે ઝાડો શીણુ યુક્ત અને રક્ષ તથા

ધુન્ન વરણે અને નેગાં ચોઠા પાણી કે છાશ નેવો હોયછે. પીત્તનો કોપ થયાથી ઝાડાનો રંગ લીલો, પીલો ગંધ યુક્ત, કંઠણ, ઉપણ એવો હોય છે. કફનો કોપ થયાથી શફેદ વર્ણ કદક શુકો, પાતળો એવી રીતે હોયછે. વાયુ અને કફનો કોપ થયાથી ઝાડો આર્દ્ર, શ્યામવર્ણ, ચીકાશથી ભરેલો, ચોઠા પાણીનો, ભિજસેજ હોયછે. વાયુ અને પીત્તનો ઝાડો પીંગો, કાળો, આર્દ્ર અને તેમાં ગોટલી બંધાયેલો હોયછે. પીત્ત અને કફનો પીંગો, પાંદુર વર્ણનો હોયછે. પીત્ત, વાયુ, કફના ત્રણે રોગનો ઝાડો સફેદ, પીંગો, કાળો શીતલ, ગોટલી બંધાયેલો હોયછે. અછરણ રોગનો ઝાડો દુરગંધીનો શીતલ હોયછે. હાડબગીનો તાવ, જીરણ જ્વરનો ચોઠા પાણીનો હોયછે. જ્વનનદર રોગનો ઝાડો અત્તીશિ દુરગંધી સફેદ રંગનો હોયછે. ક્ષય રોગનો ઝાડો શ્યામવર્ણ હોયછે. લોહી ઉકાલાનો ઝાડો પાતળો અને લાલ રંગ નો હોયછે. મરણ પામનારનો ઝાડો દુરગંધીનો તામ્રસ રંગનો હોવા છતા જરા શફેદી ઉપર તથા માંશ નેવો અને શ્યામવર્ણ હોયછે. એ પ્રમાણે મળ એટલે ઝાડાની પરીક્ષા જાણવી.

જીભની પરીખશા.

વાયુનો કોપ થયાથી જીભ ખડખડીત છતા ફોટા પડેલી અને પીલી હોયછે, પીત્તનો કોપ થયાથી લાલ છતા તેમાં જુજ શ્યામતા હોયછે. કફનો કોપ થયાથી સફેદ વરણ ચીકાશ ભરેલી જીભ હોયછે. જે રોગ મળીને તેનો કોપ હોયતો ઉપર લખેલા જે રોગના લક્ષણ થાય, ત્રણ રોગ મળીને તેનો કોપ થયોતો જીભને કદાશ, અને કાંટા ભરેલી શુક્રી હોયછે.

અશ્ચી, અત્તીશારનો રોગ હોયતો જીભને મધુરતા હોયછે. પ્રમેા, સંગ્રહણી હોયતો તેની જીભ ધુન્ન વરણ અને ઉપણ તથા કપિશ વરણ હોય છે. વિશ્કોટક રોગ હોયતો જીભ ખડખડીત કાંટા સરખી છતા તેમાંથી પાણી ગળેછે. મરણ કાળ નજીક આવેલા રોગીની જીભ ખડખડીત થઈ ખેંચાઈ ગએલી અથવા શીણ ભરેલી, શુષ્ક, લડડતી હોયછે.

નેત્ર પરીખશા.

વાયુનો કોપ થયાથી નેત્ર રક્ત, ધુન્ન વરણુ, દહા યુક્ત, અંચલ, ઉગ્ર એવી રીતે હોયછે. પીત્તનો કોપ થયાથી નેત્ર પીળા હલદ સરખા, અથવા તાંબુસ વરણુ, દાહયુક્ત અને દીપક જોવાને અસમરથ હોયછે. કફનો કોપ થયાથી નેત્ર સફેદ વરણુ, લોહી વગરની, પાણી ઝરતી, ચીકાથ બારેલી, શુષ્ક હોયછે. જો રોગ મળીને તેનો કોપ થયાથી ઉપર લખેલા એક લક્ષણો હોયછે. ત્રણે રોગ મળીને તેનો કોપ થયો હોયતો ઉપર લખેલા ત્રણે લક્ષણો મળેલા હોયછે.

અ સાધ્ય લખશણ.

જો રોગીની એક આંખ તેજહીણ કાટેલી રહીને બીજી આંખ ખંધ હોય તે રોગી એક પોહરે મરણુ પામે, અથવા આંખોના ડોળા તેજહીણ થઈ ચઢી જાય તે પણ અ સાધ્ય જાણવું. જોની આંખોને ધુન્નરી છતા ભ્રમીષ્ટ સરખી કે અંચલ, ભયંકર અને તેજહીણ, કૃબણવરણુ, કાળા રંગની, લાલ રંગની, રક્ત થાયછે, અને મુખનો એહરો ભયનકર દેખાયછે તે રોગ અસાધ્ય. આંખો માંહેની કીકી ભ્રમીષ્ટ થઈને આંખો કાટેલી રહેછે તે રોગી એક દીવસમાં મરણુ પામેછે.

સ્વરૂપની પરીખશા.

પ્રાતઃકાળે રોગી પાથે જઈને તેનું સ્વરૂપ જોવું. તે તેજહીણ, વીચીત્ર, શ્યામવરણુ હોયતો વાતજન્ય વાયુનો કોપ જાણવું. પીત્ત વરણુ મુખ, કીચીત મુજો હોયતો પીત્તનો કોપ જાણવો. કળાહીણ મુખનો એહરો છતા ચીકાથ બરેલો દેખાય, અને આંખોમાં ચીકાથ હોયતો તે રોગીને કફનો કોપ જાણવો. કલેબનો કે ફેફસાનો રોગ, ગડ ગુમડા, ગાંઠો, શૂળ, નળ વાયુ, વાય ગોલો, ડંબાનો રોગ, જીવજંતુ, પાણ, કોર ગાંઠોને હાયેથી દાખી તપાસીને રોગની પરીક્ષા કરવી.

અંક પેહો:

શબ્દ પરીખ.

વાયુનો કોપ હોયતો કંઠમાંથી શબ્દ હ
તો શબ્દ શુરેખ નીકલેછે, કફનો કોપ હોયતો
નીકલેછે ; જે અથવા ત્રણ રોગ મળીને હોયતો.
રોગના લક્ષણો મળેલા હોયછે.

સ્વપરશ પરીખશા.

વાયુનો કોપ હોયતો શરીર ઉપર હાથ ફેરવ્યાથી
લાસના પાત્રાં નેપું ખડખડીત અને શીતલ હોયછે, ૧.
તો સ્વપરશ કરતા ઉષ્ણ, ગરમ હોયછે, કફનો કોપ હોયતો
અને ચીકણ ભરેલું હોયછે, જે અથવા ત્રણે રોગ મળીને કે
તો જે અથવા ત્રણે રોગના લક્ષણો મળીને હોયછે. જે રોગી
સ્વપરશ કર્યાથી ક્ષણમાં શીતલ અને ક્ષણમાં અતી તપ્ત એવી
હોવા છતાં તેનું શરીર ઘડી ઘડીમાં ગર્મ અને ઠંડુ થતું હોયતો.
રોગ અ સાધ્ય બાણવો.

સાધ્ય લખશાણ.

રોગીને કાયદો થાય તેવા લક્ષણ. મુખ તેજસ્વી, નાડી સમ, સરખ
સખ્દ કોયલ જેવો, અગ્ની પ્રદીપ્ત, મસ્તકતર, જીભ અને હોટ રતાશ
બરેલા, હાથે, પગના તલીએ, છાતીએ, રદ્યે નીરાત કે ધરદતા, ચીંતા
વગરનું મન, હાથ પગના નખો અને શરીરની શરયે નશોરતાશ બરેલા,
સુગંધીની વસ્તુ ઉપર પ્રેમ હોય એવા લક્ષણ રોગીના હોયતો તે રોગીને
કાયદો થશે.

અસાધ્ય લખશાણ.

રોગીને કાયદો થવાની કદાચીત આશ્યા હોય તેના લક્ષણ
અતી તીક્ષ્ણ જ્વર કે તાવ, ખડખડ કરે, નેત્રો, આંખો, નખો, ઘણી

૪૨ સહિતા.

લીલા, સફેદ; હાથે પગે થાંડક, શબ્દ ઊ-
નાકે તેજહીણ, કંથે ઉતરવાનો અટકાવ,
, ભર્મ, કંપ થાય એવા લક્ષણો ને રાગીને
તાની આશ્યા દ્રઢચીત રાખવી.

૧૭ કાળના લખશણ.

ડીરે પુષ્ટ છતા એકાએક તેનું માથ ગળીને હાડકા
પાણુસ એકાએક પુષ્ટ થયેલો હોય; તેની ખુદીમાં ફરક
૭ મહીનામાં મરણ પામે. ને રાગીને રાત્રે દાહ અને
૬ વરોધ, હથું, હાત, પગ, નાકને શીતળતા, મસ્તકમાં
લક્ષણો ને રાગને મરણની ધારતી જાણવી.

વર્ધદને તેડવા જનાર ખેપીઓ.

ને તેડવા જનાર માણુસે; વૈદને સ્થાનકે જઈને પ્રથમ શું શબ્દ
તે વીશે વૈદે વીચાર કરવો. તથા તે માણુસ હરયેક રાગીનો મીત્ર
બકનો સગો હોવો જોઈએ, તેના હાથ, પગ, અને સર્વે આંગ્યો દિણ
ખિલા, નળળા ન જોઈએ, તથા વૈદને પ્રથમ તેડવા જનાર સર્વે રીતે
તળ ખુશીમાં; અથવા સફેદ પોશાકે, ઘોડા ઉપર કે બલદની સવારી
કરેલો, સફેદ કુલ તેની પાશે હોય, અથવા તાબે રસ ભરેલો ગંધો તેની
પાસે હોય, કે દહીથી ત્રપ થયેલો હોય; અથવા તેનું જગ અરીત્ર વખા-
વા લાયેક હોય, અથવા તેનો વેપાર કે શરીરે ઉત્તમ પ્રકારનો હોય, વીદ-
વાન હોય, તે ને બાજુથી આવેલો હોય તે બાજુથી તેના નાકનો સવાર
કે વાયું આવતો હોય, અને બૃહસ્પતીની પૂર્વેથી તથા ઉત્તર દશ્યાથી
આવેલો હોય, એવા સુભ પ્રકારે વૈદને તેડવા, સુભ દીવસ જોઈ ઉપજા
હરયેક લક્ષણે આવેલો હોયતો, રાગીને જરૂર તે વૈદના જવાથી કાયદો થાય,
પણુ તે રાગી કે તેની વત્તીથી તેડવા આવનાર દહીણુ દશ્યાથી, કે ઉપર
ન લખેલા અસુભ લક્ષણે આવેલો હોયતો, રાગીને કાયદો થતો નથી.

